

и земята конкретност. И това съвсем не е случайно: септемврийските събития налагат своето екстремно темпо на и без друго богатите на сътресения първи десетилетия на века, към което се прибавя фактът, че една по начало напрегната субективност ги прекарва през себе си. По своето „presto“ „Септември“ превъзхожда „Ад“; със своето „presto“ „Ад“ подготвя „Септември“.

НЕЗАМЕНИМ СЪБЕСЕДНИК (НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ)

ДИМИТЪР КАРАДЖОВ

Какво са спомените ни? Отломки от миналото, разпилени, объркани... Ровиш, избираш и все чувствуваш, че стъпваш в развалини. Оцелялото се смесва с разрушеното, ценното — с незначителното. Започнеш да разказваш, да пишеш, увеличаш се... И накрая — с някаква подкопаваша ирония — ти виждаш, че си укрепявал не изречения, не живи представи и обстоятелства, а нещо като разбита музейна съдина. Онова, което времето е отчеснало оттам, което липсва, се заменя често с нов глинени пласт, за да се види как е изглеждало цялото.

Защо непременно цялото? Отломката е също истина... Единствената ни връзка с изгубеното сте само вне, глухи, несвързани спомени, необезличени от времето, неподправени от сляпа симпатия.

Откъде да започна?

Зная, че Николай Лилиев не обичаше да се разнищава животът на поетите, да се правят „разкопки“ в тяхното вкаменено минало... „За нас — казваше той — по-важно е онова, което те са създали, тяхната поезия...“

Какво ми остава в такъв случай?

Има епизоди, има случайно казани думи, оценки, мнения, които са като живи възгледи в пелта. Ще ги оставим ли да изтлеят заедно с нас?

„Какво ще кажем ние на младите сърца?“

Ето въпрос — един от най-значителните може би в нашата нова културна история, въпрос, който поетът си беше задал твърде рано, обладан от неосборими съмнения.

Отминала бе Първата световна война. Разрушенията, нечуваните кръвопролития, милионите човешки жертви не бяха още забравени. Животът се надигаше от пепелищата, обезверен, колеблив и несигурен... Октомврийската революция вдъхваше скрити надежди, но и те се задъхваха в разстрелите, в кръвта и пламъците на събитията, които се бяха развихрили у нас през 1923 г. — в началото на есента.

За нас — младите — това бяха години на неясно очакване, години на учение, на не знам какви блянове и упование въпреки осъдиците, въпреки пречките, които срещаме по пътя си.

Запознах се с Николай Лилиев още като студент. Учех живопис, а четях непрекъснато поезия. Освен това не бяха редки случаите, когато вместо към палитрата аз посягах — кой знае защо — към пиулката си. Опасен кръстопът, който най-често не води за никъде.

Оттогава до последните дни на поета аз съм се срещал много пъти с него. Разговаряли сме, чели сме стихове заедно, писали сме си писма... Още го виждам така ясно, както в часовете на срещите ни.

Едър, изправен, той вървеше бавно, загледан далече някъде пред себе си. Онова, което се налагаше в неговото масивно лице, беше хубавото му „верленовско“ чело, което светеше от чистота и някаква неугасима младост. Като че ли зад прозирната му кожа се отгатваше винаги нещо недосегаемо и непорочно, някаква плаха, самотна мисъл, която той не смееше да сподели с никого.

Езикът му, когато той запитваше или отговаряше, беше винаги точен, безупречен... Лилиев изговаряше някак преднамерено думите почти така, както се пишат, ако това, разбира се, не затрудняваше произношението им, ако не затъмняваше тяхното благозвучие.

Едно малко отклонение. Още тук — в първите страници — искам да отбележа, че в това наше дългогодишно познатство имаше един период, който ми е особено свиден. . . От лятото на 1931 г., в която започнах да учителствувам, до есента на следващата година — с едно кратко прекъсване — Николай прекара в Стара Загора. Отседнал беше, както винаги, у своите лели — две тихи неомъжени жени, които той обичаше, помагаше им и се грижеше за тях по всяко време.

И така — цяла една година с Николай Лилиев, незабравима, недооценена, безкрайна. . . Ежедневни срещи с него в кафенетата, разходките из града и околностите му, нескончаеми разговори под звездите, докато откъм изток се издигаше, ярък и чист, диамантът на Зорницата.

За какво разговаряхме?

За наши и чужди поети и писатели преди всичко, за скритите възможности на езика, за театъра, за обаянието на някои наши актьори и актриси, за съдбоносната любов. . . За всичко, което въстава, което се противопоставя на сивия, обезцветения живот.

Компанията ни беше малка, но сплотена. Николай беше магнитът, живата ос, около която се въртахме всички. Редовни събеседници му бяха старозагорските поети Иван Хаджихристов и Иван Мирчев — негови отдавнашни приятели. Лилиев следеше с любопитство всичко, което те печатаха в списания, в литературни вестници и се радваше искрено на тяхното поетическо възмъжаване, на всеки хубав стих в книгите им.

Кой друг още? Имаше нещо екзотично и същевременно някакво затвърдено, неприкрито самочувствие у писателя Георги Илиев, който рядко отсъствуваше от срещите. Негови любими теми за разговор бяха — между другото — етимологичните справки, понеже някога той беше изучавал старогръцки език. Обичаше и научната фантастика.

За себе си трябва да кажа, че като най-млад в групата аз предпочитях повече да слушам, да следя разговорите внимателно, отколкото да участвувам винаги в тях.

Освен редовните членове на компанията, от време на време при нас идваха и други двама обожатели на поезията — Стефан Касабов и Бойчо Абаджиев — наши общи приятели.

Николай Лилиев обичаше много родния си град, но в спомените му оживяваше винаги другата, някогашната Стара Загора. Улиците, запазили нещо от миналото, старите училища, дюкяните, някои каменна чешма, станционната градина, тополите, липите, акациите. . . Остатъци от стария град все още се срещаха в ония дни: обковани пътни врати, високи и тежки, обвити в бръшля, а така също и железни сецесионовни огради и балкони, от които лете висяха облаци от червени японски трендафили или светлолилави глицинии. . . Когато минавахме край тях, Николай забавяше стъпките си и за няколко мига сякаш изчезваше от компанията. Цветята като че ли скриваха всичко: и олющената мазилка на зидовете, и грижата на хората, и оскъдната, всичко, което не стигаше. . .

Изостанал назад, Лилиев се заглеждаше предпазливо в някоя отворена врата и след малко — като ни настигнеше — започваше да ни разказва някаква интересна история, свързана с някогашните обитатели на сградата. Забележителната му памет възпроизвеждаше ясно и живо образи, имена и случаи отпреди 30—40 години, сякаш бяха от вчера.

Едно от любимите ни „свърталища“ в града беше турското кафене, сгушено в северизточния ъгъл на Ески джамия. Особено дворот му. . . Имаше там голяма, стара лоза, която загръщаше част от вековния каменен зид на джамията. Край масите — цветни лехи. Оттам към лозата се опъваха отвесни канапи, около които цяло лято се висяха и възлизаха нагоре сини и морави чадърчета. Незабравима гледка. . . Цели завеси от лазурни фунийки, съперници на нашето южно небе, окъпани в светлина и някакво крехко, наивно съвършенство. Като че ли в този кът си даваша среща старината и вечната младост, заслепени от мимолетния чар на живота.

Край самото кафене се извисяваше див орех, чийто палмовидни листа висяха над покрива като големи смарагдови пера. Златистокафявите му съцветия — сякаш емблеми на лятото — тежяха в едри кичури между клонака. Оттам често в жегата се носеше еднообразният и нескончаем цвятрез на жетвари, които се криеха в листата.

Когато слънцето се извиеше на запад, върху целия двор на кафенето лягаше огромната сянка на джамията. Хладината идеше и от калдъръма, обилно напръскан с вода — и канеше околните занапчатчи за кратка следобедна почивка. Идваха кожухари, бакърджии, сарачи с престилките си, пенсионери и други всевъзможни безделници като нас. . . Кафето се поднасяше в бели филджани без дръжки, с чаша студена вода върху тенекисни табли, украсени с пъстроцветни арабески. Обаче аз трябва веднага да кажа, че това кафене ни привличаше не само с явната си екзотика и прохладата

си. Отстранената му, закътана обстановка — тя именно ни събираше и предразполагаше към дълги увлекателни разговори. Николай Лилиев не обичаше представителните заведения и ги отбягваше.

Имаше и други места, разбира се, други кафенета и сладкарници, където ние прекарвахме цели следобеди, цели вечери, но за тях ще стане дума по-нататък.

Защо беше необходимо да разказвам тия неща с такива подробности? Защото ми се иска да се усети поне отчасти оная живописна, патриархална, но вече изчезнала старозагорска атмосфера, свързана с времето, към което се насочват сега мислите ми.

И тъй — какво обещах? Отломки, само отломки, оцелели, несвързани, за да не се изкушавам от ненужни истории, от случки и разговори без особено значение.

От прилагателните „шастлив“ и „честит“, които имат в езика ни сходно значение, Николай Лилиев предпочиташе второто заради нравствения му заряд, корена. . . За него превъзходството на честта стоеше винаги над всяко блаженство. Затова твърде рано — още през 1919 г., залутан сред „звучните“ тракийски нивя, той си беше записал:

И аз вървя, милуван от вълните
на плодни равнини —
сред родните поля звъни
утехата на дни честити.

Изрази като „честити небеса“, „по-честито време“, или „честити като детство бленове“, които срещахме в други негови стихотворения, отразяват същото предпочитание, същото стично поведение, което всъщност се отгатва в цялата му поезия.

Какво беше той за нас, за всички, които го познаваха отблизо?

Един самотник, осенен от спомени, който вечно опипваше „тъмничните зидове“ на някаква чиста, неосъществима любов — и в житейската врява можеше винаги да различи гласа на възвишението, да му се отдаде незабелязано. Защото вдъхновението, нравствената сила или — все едно — честта имаха у него някакво общо начало, извираха от един и същи връх. . . И в това отношение той, както изглежда, се е чувствувал неведнъж честит, но шастлив — никога, струва ми се.

Западно от пустия и обширен „Житен алан“ имаше малка сладкарница, където ние често се събирахме на дълги разговори. Освен масите и столовете в нея, освен витрината с най-различни сладкиши, халви и карамели, почти цялата северна стена се заемаше там от широко огледало с опушена от времето орехова рамка. И над него — голям степен часовник.

Когато биеха часовете, в металния му звън, сънен, златист и тежък, се отгатваше нещо като възпоминание, нещо старинно, тъжовно, неизразимо. . .

Един късен следобед аз се отбих в сладкарницата, а след малко дойде и Николай. Разменихме няколко думи, но разговорът ни нещо не вървеше и ние се умълчахме. Лилиев имаше навик след безсънна нощ да си отпочива мигновено на стола с притворени очи. Освен двама ни други посетители нямаше.

Изведнъж най-неочаквано часовникът започна да бие в тишината. . . Изреди няколко удара — и последният от тях, неимоверно удължен, заглъхваше бавно, сякаш потъваше в някакви необозрими далечини.

Николай се оживи, погледна към часовника и след известно колебание ми каза тихо:

„Знаете ли, нещо такова съм си представял — като тоя звън, — когато някога съм писал стиха:

Заглъхнал в безответната вселена,
плачът ти продължава да трепти. . .“

Усетих, че дъхът ми заседна на устните. Както е известно, поетът преди години се беше обърнал с тия думи към Родината. . . Още помня — в оня миг, одухотворен от заглъхващия звън, тя ми се стори наистина като светиня.

Една нощ закъсняхме доста, увлечени в разговор из градините. Когато компанията ни се пръсна, аз тръгнах с Лилиев да го изпратя.

Още нямаше електрическо осветление в града и ние вървахме из тъмните старозагорски улици като в някакъв безлюден край... Небето беше облачно и мрачно. Откъм прохода идеше остър есенен хлад, размесен с мирис на липова шума.

Когато наближихме алана, изведнъж високо някъде над нас, в тъмнините, се чуха съвсем глухо гласовете на птици като вопли... Нищо не се виждаше, но аз веднага се сетих, че това са диви патици. Обикновено, когато времето се разваля, те бягат от север, за да търсят убежище в южните тракийски блата.

Николай, чийто слух в ония години беше още напълно запазен, се спря за миг. Загледа се нагоре, прислушан, и като докосна рамото ми с ръка, каза уверено, като потвърждение:

„Ето, чувате ли ги — моите птици в нощта...“

Разказвам този случай, за да разсея между другото, едно предположение или — може би — предубеждение. Както е известно, съществува мнение, че заглавието на своята първа книга стихове „Птици в нощта“ Николай Лилиев е заел от един Верленов стих.

Описаният случай ни разкрива съвсем ясно, че Николаевите „птици в нощта“ не са долетели от „галантните празненства“ на споменатия френски поет, а имат чисто нашенско потекло...

Разбира се, тука става дума за заглавието на книгата.

Лилиев обичаше много думата „младост“ и казваше, че на никой от езиците, които знае, тя не звучи така хубаво, както на български.

„Никола думата — обясняваше той, — ни френската „жъонес“, ни немската „югенд“, нито пък английската „йут“ не обладава онова ясно, открито и сладостно звучене, както нашата, българската. Руската дума „молодость“, въпреки че съдържа почти същия звукостроен като нашата, е никак разтеглена, удължена...“

Естествено не беше никак трудно да се разбере, че Лилиев се възхищаваше както от самата дума „младост“, така и от съпадението на нейното звуково обаяние с всичко онова, което крие в себе си тая светла, жизнерадостна възраст.

Николай Лилиев знаеше, разбира се, най-добре какво значи работата над стиха, постоянният „каменоделски“ труд над формата, увлеченията в словесно съвършенство, мелодиката... всичко, което в своите крайни претенции може да замъгли или направо да унищожи съдържанието.

Не можеше и да бъде друго: в своя дълъг опит той сам беше забелязал негативните резултати, породени от прекомерната оркестрация на речта. Знаеше това и се въздържахше да пише. Обмисляше всичко, проверяваше всеки израз, всяка дума, съмняваше се.

Една случка ме увери, че тия негови съмнения оживяваха най-неочаквано.

Николай не пушеше, но винаги у него имаше кутия хубави цигари за приятелите, за другите... Един следобед той, Иван Хаджихристов и аз се отбихме в турско кафе. Когато филджаните с горещо кафе бяха вече на масата, Лилиев, както винаги, извади цигарите от джоба си и като ги поднесе към нас, в отворената кутия забеляза една празна цигара, от която тютюнът се беше изсипал. Още помня как той взе празната цигара с два пръста, издигна я леко, огледа я и каза усмихнат, с ирония:

„Като моите стихове — останала е само гилзата...“

Учудваща, жестока самоирония... И в същото време каква стръв, какво упование за структуралните. За отрицателите му — също. Обаче така ли е?

Николай Лилиев беше убеден, че силата и очарованието на стиха не се обуславят единствено от неговите структурални особености. Занимаваше го не по-малко и другото — онова, което е преди думите, преди фонемите и човешкият глас: емоцията, безглаголният вътрешен образ, рефлексите, възникнали около него и не на последно място инвенцията.

Ето защо, вгледаме ли се отблизо в неговите стихове, в поемите му, ние неминуемо ще усетим в тях преживелицата, някаква голяма човешка тревога, възбужданията, нежността, белия трепет на сърцето му... У него изключителната грижа за думите, за стиха беше всъщност грижа за една своеобразна психогрфия, съкровена и плаха, чистото осъществяване той търсеше в чистотата на езика. И ако имаше нещо да му тежи — това беше чувството му, че немалко от неговите читатели улавяха съзвучията в поезията му, а не забелязваха нейното изповедно начало.

Един горещ юлски следобед се запътихме с Николай към станицонната градина. Искаше ни се да се разходим, да разменим няколко думи в нейната прохлада, в нейната голяма зелена тишина.

Когато навлязохме под високите сенчести липи, той се спря за миг и никак предизвикателно се загледа в джоба на палтото ми. Оттам се подаваше малкото томче на Шарл Бодлер... Едно джобно издание на големия френски поет, което аз често носех у себе си.

„О, вие четете „Les fleurs du mal“... Не се ли страхувате, че може някой ден да се отровите с толкова много поезия? Цветя на злото, да, но не забравяйте все пак, че в тази книга има най-много ангели...“

Очевидно с тая уговорка Лилиев искаше да ми внуши, че истинският Бодлер не е само художник на порока. Ужасното, извратеното, пикантното не е всичко в неговото творчество... Разгневените му меланхолии, резигнациите, благородните отчаяния, неговите серафични изповеди, вярата му в доброто — това са действително едни от най-чистите, най-възбуждащите страници в голямата френска поезия.

Една декемврийска вечер компанията ни реши да отидем в кафене „Чучулига“, което се намираще срещу театъра. Отвън беше студено, мрачно, духаше вятър — и ние останахме в кафенето до късно, въпреки че беше задушно и шумно в него. Едни от посетителите играеха на карти, други — на табла, а останалите, вкопчени в гласовити разговори, отпиваха от чашите си, пълни с дъхаво кръчмарско вино.

Общата съетия на пречеше да завържем разговор около някой хубав, забравен стих и ние поглеждахме към съседните маси, за да се забавляваме... Лилиев изглеждаше съвсем безучастен и мълчаливо допиваше последното си кафе, замислен и уморен.

Към полунощ вятърът се усили — и когато излязохме от кафенето, улиците бяха вече засипани от заваления сняг. Отвсякъде ечеше...

Когато наближихме ъгъла на театъра, изведнъж такава снежна вейница ни омота, че беше невъзможно да вървим... Задавен от ледения въздух, Николай си пхна ръката под лакътя ми — и аз чух гласа му... един глас, който зъзнеше, развеселен и затоплен:

„Колко е хубаво, наистина... Обичате ли такова време? Когато ми е било мъчно за нещо, винаги съм намирал утеха в такива нощи... Утеха ли? Не зная дали това е точната дума, но всеки случай нещо ведро, някакво отдаване на стихията...“

Откъде идеше това необяснимо наслаждение? Какво се е случило, че едно човешко чувство се упиваше така неудържимо от злокобните викове на зимата? Каква освежена кръв, каква алхимия на инстинкта е претопила за миг отчаянието в радост, в жизнелюбие? Или може би това беше сладостният унес, вкусът на някаква вътрешна „бяла смърт“, която аз тогава не бях още в състояние да забележа у поета?

Когато се прибрах вкъщи, вместо отговор на тия въпроси аз непрекъснато повтарях чудесния негов стих:

Но върти се пред мене снегът
и в нощта, разлюляна от бурите,
несъгрените мисли горят...

О, старо проклятие на поетите да се
оплакват, когато трябва да говорят...

Рилке

Николай Лилиев колкото и да вярваше в онова, което беше писал, колкото и да знаеше, че то — така или иначе — е неразривно свързано с вкуса и тежненятия на едно кризисно време, все пак имало е случаи, когато той се отдръпваше неочаквано от една такава поезия, където отчаянието е така естетизирано, че ни се струва едва ли не като най-висше човешко достойнство.

„Кому е нужен тоя ад на душите ни — се питаше той веднъж, — тия вечни оплаквания, тия осакатени надежди? Започвам да мисля, че истинска поезия има само в ония стихове, от които ви облъхва здраве, които са израз на нещо светло, нещо ясно и открито като самата природа. Ето — като че ли цялото ви детство оживява и се усмихва в тая крехка, незабравима строфа:

Малко цвете съм в полето,
аз съм синият синчец...

Какво? Завръщане към откровенията и радостите на детството ли? Или опит за някакво отдръпване изобщо?

Не, не трябва да се вярва в никакъв случай, че това бяха негови постоянни мисли. Защото въпреки опитите му да разкъса, да свали от раменете си своето „тъмнично“ рухо, да се освободи от своите тихи, неизповедими ужаси, все пак основна категория в неговата поезия си остава „неживият живот“, непостижното, недосегаемото...

Не съм живял, самин съм бил...

Отчаянието, съмненията, оплакванията му са се отеквали, както изглежда, оттука, от самотата му. Оттука, струва ми се, иде и онова неугасимо сияние, което обгръща образа на любимото същество в неговата поезия.

Разбира се, за тия съмнения, за тия жалби и отчаяния е имало и друга сериозна причина: войните. Най-цветущите години на Николай Лилиев са се изнизали в онова мрачно, гибелно време, когато той е участвувал в Балканската и Междусъюзническата война отначало като редник, а после като военен кореспондент в Общоевропейската война, която накрая прерасна в световна... Как са се отразили тия кървани стълкновения, тия ужаси върху пословичната му чувствителност знаем отчасти от собствените му стихове, писани в самите военни походи.

И всичко това — той сякаш го е предусещал, той е виждал събитията, преди да ги е преживял. Иван Хаджихристов си спомняше по-късно, че в навечерието на тия военни години Николай Лилиев е изпратил на брат му една илюстрирана картичка, на която е написал: „Рано е, а се мръква..."

Загадъчни думи — като предчувствие за злокобната Нощ, която настъпваше. Обаче съвсем вероятно е те да са отразили двусмислено и другата, собствената му нощ, за която той ще загатне по-късно в своето знаменателно поетическо обръщение:

Светкавици на мойта ранна нощ
и пламъци на мойта странна младост,
бъдете ми в тъмните верен вожд,
бъдете ми в тъмните нова радост...

Отново тъмни, а в тях — светкавици и... радост. Едно отчаяние, което тайно се преобразяваше в двигател за действие.

„Не е нужно — казваше Николай — да описваме с подробности чувствата си, когато сме влюбени, за да убедим другите, че обичаме. Едно наше душевно състояние, по-общо, покъртително и просто — ако го усетим — би могло да разкрие изведнъж всичко, което искаме да кажем, цялата ни любов.

Един такъв пример е уникалният стих на Ламартина от неговата поема „Уединение“:

Едно-единствено същество ви липсва — и всичко е обезлюдено.“

И аз често си мисля:

Кое сърце наистина, което е обичало силно, не е изпадало в същото състояние, без да е чувало за тоя стих, за това колкото наивно, толкова и верно определение на големия романтик? За любовта са писали всички поети, но се помни, както изглежда, само оня стих, който изразява някакво всеобщо любовно чувство.

Веднъж, не зная по какъв повод, заговорихме за чувствата на хората, за предпочитанията в любовта. Лилиев ни слушаше, без да взема участие в разговора... Най-после, усмихнат, с една несвойствена за него хаплива ирония, той каза:

„Кълнем се непрекъснато в синоните си чувства към народа, възхищаваме се от отрудените хора, които цял живот се ровят в пръстта, загубели, обгорени от слънце и вятър, а когато се влюбваме, окото ни все поглежда към другите... Към ония с бялата и прозрачна кожа, които са хранени като че ли само с бисквити, шоколад и мляко.“

Обикновено се смята, че за характера на хората можем да съдим по книгите, които те четат. Николай се въздържахше от такива преценки и казваше:

„Не го гледайте какво чете, а с какво живее. Има ли свои стремежи, какви са подбудите му за действие...“

Заговорихме веднъж за оня шок, внезапен и неотразим, който ние получаваме, когато срещнем случайно на улицата някое пленяващо същество.

„Някои считат — каза Лилиев, — че в срещата на очите е съсредоточено може би най-дивното, най-загадъчното любовно вълнение. Като че ли това е всичко... Защото след първите разменени погледи има още много други съдбоносни неща, но това голямо, неповторимо чувство, без да усетим, е вече изчезнало...“

Една от книгите, които издаде Гео Милев — споменавана по-рядко, — е „Антология на жълтата роза“. Излезе през 1922 г. Задачата, която си е поставил Гео, е била очевидно да се подберат късове европейска и наша поезия, които изразяват някакво любовно страдание. За онова следвоенно време тази книга имаше решително своето нравствено въздействие, особено върху младите, които обичаха да четат поезия.

Сам по себе си, опитът, да се даде в отделни стихотворения една психологическа картина на любовта, е показателен за съставителя на антологията. Оттук ние бихме могли да схванем лесно отношението му към тая могъща гравитация на човешките души, съдбоносна и усложнена от страшни мъчения. Някоя философия — антична, средновековна или модерна — не можа да убеди сърцето, че то не трябва да страда или да се радва безумно.

Един ден, след като бях говорил на Николай Лилиев за „Антология на жълтата роза“, той ми отговори:

„Хубава книга... Не зная само защо е трябвало да се поставя това подзаглавие: „Лирика на злочеста любов“. Човек би помислил, че съществува и друга някаква любов.“

„Омръзнало ми е — казваше ми Николай — да слушам все това едно и също определение за стиховете ми: звучна и нежна поезия. Като че ли това е всичко, като че ли стихните, яростта на

ветровете, отчаяните викове са нещо съвсем чуждо за нея. Ето — нали си спомняте и вие края на една от моите поеми:

Отново свирят будни ветрове
— о, тоя гивен плач на ветровете —
той маме и приканва, и зове
на кървав пир в полята зверовете...

Какво „нежно“ има тука? Защо такива строфи, които не са единствени в моята поезия, са останали като че ли незабелязани?

За да обоснове своето възражение, той беше произнесъл последния стих на тая величава строфа така остро и твърдо, че от него беше останало само ръмженето на звука р...

Още един случай. Излизаме от Народния театър с Николай и аз отивам да го изпратя до трамвайната спирка. Есенният ден е сив и студен, но той ме кани да седнем за малко на една скамейка. Уморен е и говори с известно затруднение, задъхва се.

„Знаете ли — казва, — тази сутрин, като слизах отгоре към театъра, такава ужасна мъгла ме задави, едва дишах. Отсега нататък така ще е... тия проклетни софийски мъгли са наистина като вълни.“

Разбирам намека му и произнасям неудържимо:

Зловещо погледжат към нас
настръхнали вълни, мъглите...

Николай се сепва, замисля се и след неловка, колеблива пауза ми отговаря:

„Е, не е чак толкова неприемливо, нали? Радвам се, че ви харесва. Изобщо, ако съм успял някъде, то е като че ли най-често в тия неща...“

Не, не само в тия неща — поетът е успял и тука, както е успял някога, когато е напелвал очарователната синекдоха, припева, станал вече пословичен:

пеперуди, пеперуди,
тънки, сребърни крила.

Николай Лилиев безспорно ценеше извънредно много австрийския поет Рилке и го превеждаше... Но той така задълбочено е изучавал своите любими чужди автори, че не отминаваше без задръжка и някои озадачаващи неясноти в творчеството им.

Един ден му казах, че мой приятел — ревностен почитател на Рилке — се опита да ми преведе отделни части от неговите елегии. Откровено казано, аз нямаш в ония дни представа какво представляват те изцяло, пък и приятелят ми, макар че си служеше отлично с чуждия език, срещаше доста затруднения, когато трябваше да ми обясни някои места, които мъчно се поддаваха на тълкуване.

Независимо от всичко това аз бях възхитен от някои поетически образи, от словесната прелест на тия стихове и казах на Николай, че Рилке е наистина поет много чувствителен, много тънък... Обаче той ме погледна, замисли се и ми отговори:

„Искате да кажете — толкова тънък, че някъде се къса...“

Защо мислеше така Николай, какво точно имаше предвид, не знам.

Рилке — свръхчувствителният австриец, поетът „на предчувствията, на страха от непрестанното разрушаване на живота, Рилке, привличан и заплашван от тайната на всички бездни...“ Обаче всичко ли в това негово вцепенение, в това орфическо прехласване е означено с най-точната дума, с най-верния словесен израз в елегиите, в сонетите му? Заздравена ли е навсякъде в тях веригата на асоциациите? Непроницаемостта в чувствата остава непроницаема и в стиха. Езикът невинно успява да изрази всичко — силно опънатата струна се къса.

За такъв ли рискован опит с думите беше ми нарекнал Лилиев, когато заговорихме за Рилке, или пък е имал предвид нещо съвсем друго? Още съжалявам, че не го запитах веднага.

Едно интересно признание на самия Рилке, изразено в Четвъртата му элегия, ни отвежда съвсем неочаквано там, откъдето извират загадъчния сок и някои недоизяснени — без осезаема връзка — образи в неговата поезия. Ето го:

„Очертанятия на чувството не ни са известни,
а само онова, което го обуславя отвън...“

И на друго място — в първото му писмо до младия австрийски поет Франц Капус — четем също:
„Не всички неща са така ясни, изразими, както обикновено искат да ни внушат... Неизразими са много събития — те се осъществяват в една област, където никога досега не е прекривала никаква дума...“

И по-нататък, в писмото си до същия поет от 16 юли 1903 г., Рилке пише:

„... пък даже и най-чувствителните от хората неуверено блуждаят в думите, когато искат даговорят за най-тихото и почти неизразимото...“

Херметизмът на човешката реч, или — по-точно — недоизясненото в нея, неразбираемостта е старо като света. Ето защо най-същественото, най-трудното в обработката на стиха си остава явно онова, което — след като е било всецяло само наше чувство — се превръща от магията на езика в поезия и за другите.

Захвърнахме всяка вечер... Из кафенетата, из улиците, из градините — и често, както вече казах, се завъртахме у дома си след полунощ. И понеже аз живеях в същата посока, дето беше къщата на неговите лели, обикновено оставах последен с него.

Една такава лунна нощ, преди да се разделим с Лилиев, той ми каза:

— За колко много неща говорихме, наистина... Изморихте се, нали? Утре ви чака училището, уроците. Имате нужда от почивка, трябва да се ободрите. И все пак — последният въпрос. Искате ли да ви попитам: в какво виждате разликата между моята поезия и поезията на Яворов...

Останах изненадан — като че ли мълния падна върху мене.

За кратки мигове съпоставях в ума си готическото благочестие на единия с бароквата устременост, с главомонните завой на другия, ровех се в прозодичните им различия... Обаче устата ми така се беше сковала, че никаква дума не се откри оттам.

Николай забеляза смущението ми и веднага се опита да улесни отговора ми, като каза убедително:

— Е, разбира се, не става дума за суровия дар на Яворов...

Отново мълчание, въздържание, колебание...

Николай си подаде ръката за сбогуване, защото вече не очакваше отговор.

— Знаете ли — казах аз, — у Яворов например любимото същество беше „плът и призрак лек“. У вас то си остава, струва ми се, само призрак, едно живо, мъчително сияние...

Очевидно малко изненадан, че все пак заговорих, Николай ме запита с известно съмнение, без да чака отговор:

— Хубаво ли е това според вас? Не зная, не зная, може би имате право.

Разделихме се — и аз го видях как навлезе в сянката на големите крайпътни липи и потъна в нощта.

Една неделна вечер — след разходка из сточичната навалица — Николай Лилиев, Асен Разцветников и аз се отбихме в една от „виенските“ сладкарници. Към нас се приближи, ръкува се и седна един тих човек, който през цялото време слушаше внимателно, без да заговори. Не съм сигурен, но ми се струва, че беше писателят Илия Волен. Единствената ми среща с него... Оттогава са изминали повече от четиридесет години. Играта на времето, разнообразна и пестра, не преставаше никога — и то непрекъснато „разбърква картите“ на спомените ни.

Разцветников ни разказваше за някои свои нови преводи от немски поети и между другото спомена, че е попаднал на стихотворения — вече не помня кои точно, — които Гео Милев е превеждал на български език. Оценката му за тия преводи съвсем неочаквано се оказа някак съдържана — и той вежливо намекна за известни несъобразности в тях. Изведнъж Николай се оживи:

„Какво говорите, Разцветников? Не зная какво точно имате предвид, но аз не мога да се съглася с вас... Несъответствията, за които загатвате, едва ли засягат целостта на преведените сти-

хотворения. Онова, което Гео преведе в своя кратък живот, е наистина забележително за възрастта му. И най-важното — четеш и веднага чувствуваш автора, оригинала. . . Знаете, че и аз съм превеждал доста неща, но в тях — независимо от всичко друго — има случаи, когато „лилиевското“ се открява повече, отколкото би следвало да се очаква. . .“

Разцветников сведе очи, замисли се и не направи опит да му възрази.

Николай Лилиев и този път беше казал без никаква задръжка онова, което мисли. Какво безукорно поведение наистина, какво страстно приемане на чуждото, щом то заслужава.

* * *

Отидох през лятото на 1960 г. в София, за да посетя изложбите и по стар навик се отбих в Народния театър, за да видя Николай. . . Заварих го в кабинета му, зад писалището, надвесен както винаги над някакви папки. Нещо пишеше. . .

„Заповядайте, заповядайте. . . Ето ви стола, седнете. Нали не бързате? Ще впиша още няколко думи — последните — и после ще говорим за всичко, за всичко. . .“

Уморен е, лицето му е бледо, измъчено. Оглеждам се наоколо и виждам окачения срещу него портрет на ослепелия Яворов. Една малка живописна творба, рисувана, както изглежда, от натура: поетът е седнал на стол, в цял ръст, с наведена глава и ръце, заключени над коленете. . . Изтръпваш, като гледаш картината. Затворените очи, кафявият цвят на дрехите, непроницаемата сивота на интериора — всичко в тоя необичаен портрет излъчва някаква обреченост, човешка топлина и трагизъм. . .

Неочаквано, все още надвесен над листовете, Лилиев ми се обажда. Една съвсем кратка интермедия, малко тъжна, озадачаваша:

„Как хороши, как свежи были рози. . .“

Затваря папката, въздъхва тежко — и продължава следващото изречение, вече загледан в мене

„и все они умерли, умерли. . .“

Откъде избликна изведнъж това тургеневско настроение у него? Защо си спомни точно тия думи на големия руски сърцеведец?

За него всяко появяване на старозагорец означаваше връщане в един отминал свят. Оживяваха образи, изчезнали, забравени отдавна. . . Животът беше се отдръпнал назад. Краят се освобждаваше от своите всевъзможни илюзии, ставаше реален, предстоящ, неизбежен. . .

Обедният час е минал отдавна. Коридорите и съседните стаи на театъра са глухи. Николай обикновено си тръгваше последен. Излизаме от сградата, минаваме през градината и аз отивам да го изпратя към булевард „Фритьоф Нансен“, откъдето той се качваше на трамвая за дома си. Разговаряме за нашите общи старозагорски приятели, пита ме за семейството ми, за работата в училището, за новите книги, които чета, какво рисувам. . . За съжаление неговият сериозно увреден слух накъсва разговора ни, убива естествената поява на думите, оставя празноти. Освен това, за да вървим, ние някъде заобикаляме огромни скели, пресичаме шеметни улици, срещаме камioni, подемини кранове, багери. . . Хаосът на големия град поглъща всичко. Заплашва, предупреждава, внезапно връхлита. . . За да продължим разговора, Лилиев ме кани да седнем на една отстранена, празна скамейка, недалеч от трамвайната спирка.

„Искам да се прибера вкъщи — започва отново той, — а изтръпвам, като си помисля какво ще заваря там. . . Знаете, че сестра ми е безнадеждно болна. И двете ми лели, с които живяхме последните години заедно, са вече покойници. Изгубих и приятелите си, хора, с които съм живял и споделял всичко: тревоги, възгледи за театъра, за поезията. . . Какво ме чака още в тоя свят — не зная. . .“

Николай замлъква неочаквано. Заглежда се, замислен, в неопределена посока и след малко продължава:

„Разбирам, че се извършват коренни промени около нас, мени се, както виждате, и столицата, пейзажът. . . Една невъобразима воля руши и съзижда, отрича и въодушевява. Но аз веднага се питам: човекът, да, самият човек ще се измени ли също, ще станат ли хората по-човечни, отзивчиви, състрадателни? Имам, струва ми се, основания да се съмнявам. Огледайте се наоколо. . .“

Отминават няколко трамвая — той ги пропуска, не бърза. И все пак става след малко, тръгваме — и обърнат към мене, Лилиев се опитва да завърши мисълта си:

„Искам да ви изповядам чистосърдечно: за мене и сега мечтата си остава по-действена от най-очевидните факти. Крилете, които те издигат и отнасят, са винаги по-чисти от онова, което вече е осъществено или е станало твое притежание...“

Иде друг трамвай. Насъбрали се пътници се втурват разбъркано към задната му врата, всеки гледа да изблъска другите, да изпревари. Николай едва смогва да се качи и мигновено изчезва вътре в навалицата, без да успее да ми махне с ръка, както правеше винаги.

Останал сам, аз нямам желание ни да обикалям книжарниците за нови книги, ни да търся други свои познати — и тръгвам да се разходя из града: Хубавият летен следобед ме задържа... Улиците кипят от хора, всеки бърза улисан, всеки гледа да сграбчи час по-скоро преследваната цел. Заглеждам се в тъпите и си мисля за Николай: каква странна натура наистина... Като че ли — според собствените му думи — разкрепостяването на човека, неговото вътрешно, духовно освобождение се откроява единствено в самоотричането, в отказването от възможното, в наличието на някакво смътно, неизкоренимо отсъствие, което те окриля, за да живееш само с мечти...

Заминах си за Стара Загора, обладан от мисли, които се въртяха все около онова, което ми разказа Николай Лилиев, преди да се разделим.

Есента вече ожълтяваше старозагорските липи, а времето се задържаше все още ясно, топло — и аз трябваше да отида отново в столицата, за да си взема оттам някои материали за рисуване... Направих покупките, занесох ги в хотела, обходих след това любимите си булеварди и отидох в Народния театър, за да се срещна с Николай. Когато помолих портiera да се обади по телефона в кабинета му, той ме засече неохотно:

„Как — вие не знаете ли, че драматургът Николай Лилиев е тежко болен? Отнесли са го в болницата...“

Излязох си смутен и веднага се запътих към дома му. Неспокойствието ми там се засили още повече. Разбрах, че се очакваше най-лошото...

Не искам, не, не искам да си спомням нито за посещенията си в болницата, нито за думите, които ни каза Николай, когато напускахме болничната стая. Завърнах се в Стара Загора с понижено настроение.

Едва се бяха изминали четири дни — и тъжната вест за смъртта на Николай Лилиев се разнесе из града като мъгляна.

Какво ни оставаше сега?

Иван Хаджихристов, Иван Мирчев и аз се уговорихме да заминем с влака през нощта, за да стигнем навреме. Но какво трябваше да занесем на поета? Знаех, че там — на погребението — ще има много цветя, много венци, затова се отбих в двете старозагорски градини и събрах от алените и затревените площи хубави, златисти листа, които бяха нападали от липите.

Още не мога да забравя ни поклонението пред саркофага в Народния театър, ни траурната процесия, мъчлива, безкрайна... Когато приближихме входа на гробището, аз видях, че вътре, вляво от алеята, беше коленичил композиторът Панчо Владигеров и смилено, с ниско преклонена глава изчака отминаването на катафалката.

Защо да разказвам всичко? За това голямо погребение е вече писано — и аз ще отбележа само последните минути от него.

Октомврийски ден, чист като самото безсмъртие. И същевременно някаква неотразима мисъл се е затаила сега в очите на всички... Когато Иван Мирчев произнесе, развълнуван, последното надгробно слово, аз се приближих до отворения ковчег и попитах:

„Ще дойдеш ли в Стара Загора, скъпи Николай? Знаем, че ти искаше отново да видиш синьото тракийско небе, отново искаше да чуеш гласа на своите родни липи.“

Ето сега — ние ти носим листи от тях, жълти есенни листи, които падаха в мига, когато узнахме, че ти вече никогa, никогa няма да се върнеш при нас...“

Изсипах листата върху открития ковчег и се отдръпнах. Една или две минути всеобщо мъчлание... и зиналият ров беше засипан.

Когато огромното множество от хора оредя, запътено към изхода на гробището, аз видях, че мястото, където поетът изчезна, се беше превърнало в очарователна грамада от венци и цветя.

Излязох, отдалечих се и аз ведно с приятелите си. И когато се прибрах в хотела, видях, че в големия найлонов плик, от който изсипах листата върху ковчега, беше останало едно листо. Обзе ме — не знам защо — някакво езическо умиление към него... и аз още пазя между книгите си това спасено есенно листо като реликва, като спомен от мига на раздялата.

Кой от нас, когато завалият първите есенни дъждове, не е чувствувал, че нещо си е отишло завинаги, че е имало часове, които са ни обещавали щастие, а сме ги пропуснали безвъзвратно? Една проста, незабележима от пръв поглед човешка драма, която милиони сърца повтарят всяка есен, всяка година... И как в такъв случай едно такова всеобщо и постоянно чувство, изразено и в стиховете на Николай Лилиев, е могло да бъде охарактеризирано като „анемична, безкръвна“ поезия?

Клето сърце, пожали
своите дни неживени —
ситен дъжд бавно вали...

Едва ли може да има по-пряк, по-суров реализъм от един такъв съвет, който ние можем да дадем на собственото си сърце. Измъчвай се, страдай, съжaliaвай за живота, който си отива, без да си го живял... Ужасяващ въпрос, който остава открит завинаги.

Обобщение с такъв състен психологически заряд е присъщо на голямата поезия, струва ми се. Шедьовър в това отношение е стихотворението:

Кръгозори надвесени
и сплътени тъми...
Ръми,
есен е.

В глухи жалби унесени
ние бродим сами.
Ръми,
есен е.

Целият Николай Лилиев е в тия две кратки строфи. Особените му заслуги за съвършенството на нашето стихосложение, за самата ни поезия, за езика ни изобщо са неоспорими. Защото още в младините си той е чувал оня „таен“ глас, който го беше запитал веднъж:

Какви цветя, какви съзвучия,
какви несбъднати мечти
в незнайна песен ще заключиш?